

บทที่ ๖
ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

พระมหาชิต ฐานชิต, ดร.

ป.ธ.๗, ศน.บ. (การศึกษา), M.A. (Sanskrit), Ph.D. (Vedic Studies)

วัตถุประสงค์ประจำบท

- เพื่อให้นิสิตสามารถบอกเนื้อหาสาระสำคัญของปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาได้โดยสังเขป
- เพื่อให้นิสิตสามารถอธิบายเรื่องปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาได้โดยสังเขป
- เพื่อให้นิสิตสามารถวิเคราะห์หลักปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาที่กำหนดให้อธิบายเพิ่มเติมได้โดยสังเขป

ขอบข่ายเนื้อหาวิชา

- ๖.๑ ความนำ
- ๖.๒ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา
- ๖.๓ ความสัมพันธ์ของปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา
- ๖.๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ กับรูป-นามที่เป็นภูมิของวิปัสสนา
- ๖.๕ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ กับไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา
- ๖.๖ สรูปทัยบพ
- ๖.๗ คำถามทัยบพ
- ๖.๘ เอกสารอ้างอิง

๖.๑ ความนำ

ปฏิจจสมุปปาตที่พระพุทธองค์ตรัสไว้จะเห็นได้ว่ามีหลักฐานที่ชัดเจนในพระไตรปิฎก อย่างไรก็ตาม การศึกษาหลักปฏิจจสมุปปาตในฐานะอิทัปปัจจยตานั้น แสดงความจริงตามกระแสแห่งเหตุปัจจัย มีสภาวะเกิดขึ้น ดำรงอยู่ และดับไป มีความสำคัญเพื่อแสดงกระบวนการสภาวะธรรมหลักอิทัปปัจจยต

ปฏิจจสมุปปาต^๑ เป็นหลักธรรมที่สำคัญในทางพระพุทธศาสนา เพราะเป็นหลักธรรมที่กล่าวถึงกระบวนการของธรรมชาติที่เกิดขึ้น และดับไป อย่างมีเหตุปัจจัยที่ส่งเสริมกันและกัน จะเกิดขึ้น และดับไปเรื่อยๆ หรือโดยบังเอิญไม่ได้ แต่เป็นหลักที่มีอยู่โดยธรรมชาติ พระพุทธเจ้าเป็นแต่เพียงผู้ค้นพบ แล้วทรงนำมาแสดงเปิดเผยแก่สาวกของพระองค์ การแสดงปฏิจจสมุปปาตเพื่อให้เห็นตามความเป็นจริงของสภาวะธรรมว่า เป็นไปเพราะเหตุปัจจัย จะได้มีใครมาดลบันดาลให้เป็นไปก็หาไม่ ทั้งนี้เพื่อจะได้ละความเห็นผิดว่ามีอัตตา สักกายทิฏฐิ เป็นต้น ส่วนกระบวนการเกิดและดับ วงจรปฏิจจสมุปปาตแบ่งออกเป็น

(๑) ปฏิจจสมุปปาต คือ การเกิดขึ้นร่วมกันของธรรม ๑๒ ประการ คือ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะ

(๒) ความสัมพันธ์ของปฏิจจสมุปปาต มีทั้งสายเกิด และสายดับ โดยสายเกิดนั้น อวิชชาทำให้เกิดสังขาร สังขารทำให้เกิดวิญญาณ วิญญาณทำให้เกิดนามรูป นามรูปทำให้เกิดสฬายตนะ สฬายตนะทำให้เกิดผัสสะ ผัสสะทำให้เกิดเวทนา เวทนาทำให้เกิดตัณหา ตัณหาทำให้เกิดอุปาทาน อุปาทานทำให้เกิดภพ ภพทำให้เกิดชาติ ชาติทำให้เกิดชรามรณะ ส่วนสายดับก็ดับย้อนกลับ

(๓) ปฏิจจสมุปปาต สามารถจัดเข้าในวงจรของวัฏฏะได้ดังนี้ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน จัดเป็นกิเลสวัฏฏ์ สังขาร และภพ เป็นกรรมวัฏฏ์ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ภพชาติ ชรามรณะ เป็นวิปากวัฏฏ์ กระบวนการดับอวิชชา เริ่มตั้งแต่ อวิชชา จนถึงชรามรณะ

๖.๒ ปฏิจจสมุปปาต ๑๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

๖.๒.๑ ความหมายของปฏิจจสมุปปาต

การศึกษาหลักปฏิจจสมุปปาตให้เกิดความเข้าใจได้ถูกต้องนั้น จำเป็นต้องศึกษาคำจำกัดความและความหมายขององค์ประกอบแต่ละหัวข้อให้รู้ชัดเจนเสียก่อน เพื่อจะได้ไม่เข้าใจผิดในเรื่องกระบวนการที่เกิดขึ้นและดับไปของสรรพสิ่ง จนทำให้หลักพุทธธรรมถูกทำลายและไร้ค่า

ปฏิจจสมุปปาต มาจากคำบาลีว่า “ปฏิจจสมุปปาต” ซึ่งประกอบด้วยคำ ปฏิจจ กับ คำว่า สมุปปาต ปฏิจจ แปลว่า อาศัย สมุปปาต (แยกเป็น สัม + ภูมิ + ภูมิ) แปลว่า การเกิดขึ้นร่วมกัน^๒ เมื่อรวมคำทั้ง ๒ เข้าด้วยกัน จึงแปลได้ว่า การเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัยกันการเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัยกันนี้คือ การเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัยกันของอวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะธรรม ๑๒ ประการนี้ต่างเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัย

^๑ วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๑.

^๒ อรรถวิธาน บำเพ็ญบุญธรรม, “หลักปฏิบัติพิจารณาปฏิจจสมุปปาต”, (โครงการธรรมศึกษาวิจัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๕.

กันเกิดขึ้น ไม่ใช่ต่างฝ่ายต่างเกิดด้วยตัวเองโดดๆ ซึ่งปฏิจจนุปบาทที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ก็ทรงมุ่งหมายที่จะทรงแสดงถึง ภาวะที่ต่างฝ่ายต่างเป็นปัจจัยให้กันและกันเกิดขึ้น ดังจะเห็นได้จากพระพุทธานุชาตที่ตรัสไว้ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย ปฏิจจนุปบาทคืออะไร คือ การที่อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป และนามรูปเป็นปัจจัยให้เกิดสฬายตนะ สฬายตนะเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ ผัสสะเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน อุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพ ภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดชรา มรณะ”^๓

จากนั้นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสถึงผลที่เกิดจากการที่ธรรมทั้งหลายได้อาศัยกันเกิดขึ้น “โสภปริเทวทุกขโทมนัสและอุปายาส ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วย”

ในปัจจนสูตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสว่า พระตถาคตทั้งหลายเสด็จอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่เสด็จอุบัติขึ้นก็ตาม ธาตุอันนั้นคือ ัมมฉฐิตี ัมมณิยาม อิทัปปัจจย ก็ยังดำรงอยู่ พระตถาคตย่อมตรัสรู้ย่อมตรัสรู้ทั่วถึงธาตุอันนั้น ครั้นแล้วย่อมตรัสบอก ทรงแสดงบัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก กระทำให้ตื่น และตรัสว่า ท่านทั้งหลาย จงดูดังนี้ “เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร ภิกษุทั้งหลาย ความจริงแท้ ความไม่คลาดเคลื่อน ความไม่เป็นอย่างอื่น มูลเหตุอันแน่นอนในธาตุอันนั้น ดังพรรณนามาฉะนี้แล เราเรียกว่า ปฏิจจนุปบาท”^๔

จากพุทธานุชาตนี้สรุปได้ว่า ปฏิจจนุปบาท นี้มีชื่อเรียกอื่นๆ ได้อีก ดังนี้ คือ

๑. ัมมฉฐิตตา หรือ ัมมฉฐิตี แปลว่า ความดำรงอยู่แห่งธรรม
๒. ัมมณิยามตา หรือ ัมมณิยาม แปลว่า ความแน่นอนแห่งธรรม ความแน่นอนตามธรรม
๓. อิทัปปัจจยตา แปลว่า ความมีสิ่งนี้เป็นปัจจัย
๔. ตถตา แปลว่า ความเป็นเช่นนั้นเอง
๕. อวิตถตา แปลว่า ความไม่ผิดจากความเป็นเช่นนั้น
๖. อนัญญถตา แปลว่า ความไม่เป็นอย่างอื่น
๗. ปัจจยการ แปลว่า อากาโรแห่งปัจจัย^๕

นอกจากนี้ในกัจจานโคตตสูตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสว่า “กัจจานะ ส่วนสุดข้อที่ ๑ นี้ว่า สิ่งทั้งปวงมีอยู่ ส่วนสุดข้อที่ ๒ นี้ว่า สิ่งทั้งปวงไม่มี ตถาคตแสดงธรรมโดยสายกลางไม่เข้าไปใกล้ส่วนสุดทั้งสองนั้นว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารเพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ... ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้ เพราะอวิชชานั้นแหละดับ ด้วยการสำรอกโดยไม่เหลือ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ... ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้”^๖

^๓ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๒.

^๔ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๗/๕๒.

^๕ บรรจบ บรรณรุจิ, กระบวนธรรมเพื่อความเข้าใจชีวิตปฏิจจนุปบาท, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๓๕), หน้า ๔.

^๖ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๔๔/๗๓.

จากพุทธพจน์นี้ทำให้ทราบว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสถึงสุดโต่ง ๒ ส่วน ส่วนแรกจัดเป็นสัสสตทิฏฐิ เพราะเห็นว่าสิ่งทั้งปวงมีอยู่ตลอดกาล ส่วนที่ ๒ จัดเป็นอุจเฉททิฏฐิ เพราะเห็นว่าสิ่งทั้งปวงไม่มีอยู่ตลอดกาล ทิฏฐิทั้ง ๒ นี้เป็นมิจฉาทิฏฐิ คือ ความเห็นผิด

คำว่า สิ่งทั้งปวง ในที่นี้ก็คือ นามรูปนั่นเอง ซึ่งฝ่ายที่เป็นสัสสตทิฏฐิก็มีความเห็นว่า เป็นของเที่ยงแท้ ยั่งยืน จึงมีอยู่ตลอดไป ฝ่ายที่เป็นอุจเฉททิฏฐิก็มีความเห็นว่า เป็นของไม่เที่ยงแท้ ไม่ยั่งยืน จึงถือว่ามิได้อยู่ตลอดไปขาดสูญได้ เพื่อให้พ้นจากความเห็นสุดโต่งทั้ง ๒ นี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงทรงแสดงธรรมสายกลางให้พิจารณาว่า สิ่งทั้งปวงคือ นามรูปนั้นจะมีหรือไม่มีขึ้นอยู่กับปัจจัยต่างๆ เป็นสำคัญ กล่าวคือ หากมีปัจจัยอยู่ สิ่งทั้งปวงก็ยังคงมีอยู่ หากไม่มีปัจจัย สิ่งทั้งปวงก็ไม่มี ด้วยเหตุนี้จึงมีผู้เรียกปฏิจสุมปบาทว่า มัชฌิมนธัมมเทสนา คือ ธรรมเทศนาทางสายกลาง^๗

๖.๒.๒ องค์แห่งปฏิจสุมปบาท

ปฏิจสุมปบาท มีองค์ประกอบซึ่งเป็นหลักการสำคัญทั้งหมด ๑๒ ข้อ แต่ละข้อมีประเด็นควรศึกษาให้ทราบไว้เป็นเบื้องต้น ดังนี้

(๑) อวิชชา^๘ หมายถึง ความไม่รู้ ตรงข้ามกับวิชา ความไม่รู้ในที่นี้คือ ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย (เหตุเกิดแห่งทุกข์) ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ (ความดับแห่งทุกข์) ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งทุกข์)

(๒) สังขาร^๙ หมายถึง สิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง ความจงใจที่ประกอบด้วยเจตนาอันแสดงออกทางกาย เรียกว่า กายสังขาร (สภาวะที่ปรุงแต่งกาย) แสดงออกทางวาจา เรียกว่า วจีสังขาร (สภาวะที่ปรุงแต่งวาจา) แสดงออกทางใจ เรียกว่า จิตตสังขาร (สภาวะที่ปรุงแต่งใจ)

ความคิดที่ปรุงแต่งเกิดขึ้นนี้อาจจะมีทั้งที่เป็นส่วนดี เป็นบุญ เรียกว่า ปุญญาภิสังขาร ส่วนที่ไม่ดี เป็นบาป เรียกว่า อปุญญาภิสังขาร ความคิดที่ปรุงแต่งจิตอันมั่นคงของผู้ที่ได้บรรลุรูปสมาบัติ เรียกว่า อาเนชญาภิสังขาร ซึ่งความคิดที่ปรุงแต่งกายสังขารและวจีสังขาร เป็นปุญญาภิสังขาร และอปุญญาภิสังขาร แต่ในจิตตสังขารเป็นสังขารได้ทั้ง ๓ ประการ

(๓) วิญญาณ หมายถึง ความรู้แจ้งอารมณ์ต่างๆ อันได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกาย และสัมผัสทางใจ ตามติดให้เกิดการรับรู้ต่างๆ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ มี ๖ ประการ คือ

- ๑) จักขุวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา)
- ๒) โสทวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางหู)
- ๓) ฆานวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก)
- ๔) ชิวหาวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น)
- ๕) กายวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางกาย)
- ๖) มโนวิญญาณ (ความรู้แจ้งอารมณ์ทางใจ)^{๑๐}

^๗ บรรจบ บรรณรุจิ, *กระบวนธรรมเพื่อความเข้าใจชีวิตปฏิจสุมปบาท*, หน้า ๙.

^๘ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, ๒๕๕๔), หน้า ๕๒๐.

^๙ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*, หน้า ๔๑๑.

^{๑๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๑/๙๖, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๗.

ในวงจรปฏิจสมุปบาทแบบข้ามภพข้ามชาติ มีปรากฏในคัมภีร์อิทธิธรรมและคัมภีร์อรรถกถารุ่นหลัง เช่น วิสุทธิมรรค แบ่งวิญญานออกเป็น ๒ ชนิด คือ วิถีวิญญาน ได้แก่ วิญญาน ๖ ซึ่งเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ปวัตติวิญญาน และวิญญานอีกชนิดหนึ่ง ทำหน้าที่เชื่อมต่อ ภพ เรียกว่า ปฏิสนธิวิญญาน^{๑๑}

(๔) นามรูป คือ นามธรรม ๕ อย่าง ได้แก่

๑) เวทนา (ความเสวยอารมณ์)

๒) สัญญา (ความจำได้หมายรู้)

๓) เจตนา (ความตั้งใจ)

๔) ผัสสะ (ความกระทบหรือสัมผัส)

๕) มนสิการ (ความกระทำไว้ในใจ) หรือนามชั้น ๓ คือ เวทนาชั้น สัญญาชั้น

สังขารชั้น (เจตนา ผัสสะ มนสิการ จัดเป็น สังขารชั้น)

รูป ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป (อุปาทายรูป) ๒๔ และมหาภูตรูป ๔ คือ ธาตุ ๔^{๑๒} ได้แก่

๑) ปฐวีธาตุ คือ ธาตุดิน มีลักษณะแข็ง

๒) อาโปธาตุ คือ ธาตุน้ำ มีลักษณะเหลว

๓) เตโชธาตุ คือ ธาตุไฟ มีลักษณะร้อน

๔) วาโยธาตุ คือ ธาตุลมมีลักษณะพัดไปมา

(๕) สหายนะ คือ แดนติดต่อกัน ๖ แดน ดังนี้

๑) จักขวยตนะ (อายตนะคือตา)

๒) โสตายตนะ (อายตนะคือหู)

๓) ฆานายตนะ (อายตนะคือจมูก)

๔) ชิวหายตนะ (อายตนะคือลิ้น)

๕) กายายตนะ (อายตนะคือกาย)

๖) มนายตนะ (อายตนะคือใจ)^{๑๓}

ที่ต่อ ๖ อย่างนี้ เรียกว่า อายตนะภายใน เพื่อต่อกับอายตนะภายนอก ๖ คือ ตาต่อกับรูป หูต่อกับเสียง จมูกต่อกับกลิ่น ลิ้นต่อกับรส กายต่อกับสัมผัส ใจต่อกับธรรมารมณ์

(๖) ผัสสะ คือ ความถูกต้องหรือกระทบ หมายถึง อากาโรที่จิตหรือวิญญานถูกต้องหรือกระทบกับอารมณ์คือสิ่งเร้าแล้วเป็นปัจจัยให้เกิดความรู้สึกเป็นสุขเป็นทุกข์หรือเฉยๆ ผัสสะมี ๖ อย่าง คือ

๑) จักขุสัมผัส (ความกระทบทางตา)

๒) โสตสัมผัส (ความกระทบทางหู)

๓) ฆานสัมผัส (ความกระทบทางจมูก)

๔) ชิวหาสัมผัส (ความกระทบทางลิ้น)

^{๑๑} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๗๗/๔๘๗.

^{๑๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๐/๙๕

^{๑๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๙/๙๔, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๖-๗.

๕) กายสัมผัส (ความกระทบทางกาย)

๖) มโนสัมผัส (ความกระทบทางใจ)^{๑๔}

ความสัมผัส ๓ อย่างนี้ จะต้องมิตถธรรม ๓ อย่างมาประจวบกัน เช่น จักขุสัมผัสจะต้อง มี จักขุปสาท รูป และจักขุวิญญาณ มาประจวบกัน ถ้าเป็นแต่เพียงจักขุปสาทกระทบกับรูปเฉยๆ ยังไม่ เกิดจักขุวิญญาณ ก็ยังไม่เป็นผัสสะ ผัสสะอื่นๆ ก็ทำนองเดียวกัน

(๗) เวทนา หมายถึง ความเสวยอารมณ์ คือ ความรู้สึกเป็นสุขเป็นทุกข์ หรือรู้สึกเฉยๆ การเสวยอารมณ์นี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากผัสสะ เมื่อองค์ทั้ง ๓ มาประจวบกัน จึงเกิดผัสสะ ต่อจาก ผัสสะก็เกิดเวทนา คือ การเสวยอารมณ์ที่ต่อจากสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เวณาดังกล่าว นั้นมี ๖ ประการตามแดนที่เกิด คือ

- ๑) จักขุสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางตา)
- ๒) โสตสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางหู)
- ๓) ฆานสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางจมูก)
- ๔) ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางลิ้น)
- ๕) กายสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางกาย)
- ๖) มโนสัมผัสสชาเวทนา (เวทนาเกิดจากสัมผัสทางใจ)^{๑๕}

ว่าโดยลักษณะเวทนามี ๕ คือ

- ๑) ความรู้สึกเป็นสุขทางกาย (สุขเวทนา)
- ๒) ความรู้สึกเป็นสุขทางใจ (โสมนัสเวทนา)
- ๓) ความรู้สึกเป็นทุกข์ทางกาย (ทุกขเวทนา)
- ๔) ความรู้สึกเป็นทุกข์ทางใจ (โทมนัสเวทนา)
- ๕) ความรู้สึกเฉยๆ คือ รู้สึกเป็นกลางๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์ (อุเบกขาเวทนา)

เมื่อกล่าวโดยสรุปลแล้ว เวทนามี ๒ อย่าง คือ เวทนาทางกายและเวทนาทางใจ

(๘) ตัณหา คือ ความทะยานอยาก เมื่อแบ่งตามแดนที่เกิดแล้ว มี ๖ ประการ คือ

- ๑) รูปตัณหา (ความทะยานอยากได้ในรูป)
- ๒) สัทตตัณหา (ความทะยานอยากได้ในเสียง)
- ๓) คันธตัณหา (ความทะยานอยากได้ในกลิ่น)
- ๔) รสตัณหา (ความทะยานอยากได้ในรส)
- ๕) โภกฐัปปตัณหา (ความทะยานอยากได้ในโภกฐัปปะ)
- ๖) อัมมตัณหา (ความทะยานอยากได้ในธรรมารมณ์)^{๑๖}

เมื่อว่าโดยอาการที่เกิด แบ่งเป็น ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา

(๙) อุปาทาน คือ ความยึดมั่นถือมั่นในเวทนาที่ชอบหรือชัง จนเกิดความหลงติด มี ๔ ประการ คือ

- ๑) กามุปาทาน ความยึดมั่นในกาม

^{๑๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๘/๙๓, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๖.

^{๑๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๗/๙๒, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๖.

^{๑๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๖/๙๑, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๕.

๒) ทิฏฐุปาทาน ความยึดมั่นในทิฏฐิ เช่น ยึดมั่นในความเห็นว่าบุญไม่มี บาปไม่มี
 ๓) สีสัพพตูปาทาน ความยึดมั่นในศีลพรต ในข้อวัตรปฏิบัติของตน
 ๔) อัตตวาทุปาทาน ความยึดมั่นในวาทะว่ามีอัตตา คือ ถือว่าฉันท์ ๕ มีอัตตา
 เป็น ตัวตน เทียงแท้ เป็นต้น^{๑๗}

(๑๐) ภพ แปลว่า ความมีความเป็น ในที่นี้หมายถึง ภาวะแห่งชีวิต คือ ความมีฉันท์หรือมี
 นามรูป เพราะชีวิตต้องตกอยู่ในภพทั้ง ๓ อย่างใดอย่างหนึ่งเสมอ คือ

- ๑) กามภพ ภพที่เป็นกามาวจร
- ๒) รูปภพ ภพที่เป็นรูปาวจร
- ๓) อรูปภพ ภพที่เป็นอรูปาวจร^{๑๘}

นอกจากนี้ในอภิธรรม ยังกล่าวถึงอุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดกรรมภพ และอุปัตติภพ

กรรมภพ แปลว่า ภพคือกรรม ได้แก่ เจตนาและธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนา มีอภิขมา
 (ความละโมภ) เป็นต้น อันได้แก่ ปุณฺณยาสังขาร อปุณฺณยาสังขาร อาเนญยาสังขาร หรือจะกล่าวให้
 ง่ายก็คือ กรรมภพนั้น ได้แก่ กุศลกรรม และอกุศลกรรม อันจะนำไปสู่กามภพ รูปภพ อรูปภพ

อุปัตติภพ แปลว่า ภพคือภาวะที่เกิดขึ้น ปรากฏขึ้น ได้แก่ อุปาทานฉันท์ ซึ่งก็หมายถึง
 ภพทั้ง ๓ นั้นเอง

(๑๑) ชาติ คือ ความเกิด ว่าโดยสมมติได้แก่ความเกิดของสัตว์ โดยปรมาตถ์ ได้แก่ ความ
 ปรากฏแห่งฉันท์ หรือความเกิดขึ้นครั้งแรกของฉันท์ สรุปลแล้วชาติในที่นี้มีความหมายได้ ๒ นัย คือ
 หมายถึงการเกิดของฉันท์ ๕ ในแต่ละขณะจิต คือการเกิดปรากฏของอุปัตติภพใหม่ ได้แก่ รูป เวทนา
 สัญญา สังขาร วิญญาน ซึ่งถือว่าเป็นวิบาก หลังจากกรรมภพ คือ การทำความดีความชั่วสิ้นสุดลง
 การเกิดแบบนี้ปรากฏขึ้นในทุกขณะจิต ภาษาอภิธรรม เรียกว่า อุปาทะ และหมายถึงการเกิดของ
 ฉันท์ ๕ ในแต่ละภพแต่ละชาติ ได้แก่ การเกิดปรากฏเป็นตัวตนมีรูปร่างในภพภูมิต่างๆ เช่น เกิดเป็น
 มนุษย์ เกิดเป็นเทวดา เกิดเป็นพรหม เกิดเป็นสัตว์เดรัจฉาน ทั้งนี้แล้วแต่ผลของกรรม มีอายุสั้นบ้าง
 สั้นบ้าง การเกิดแบบนี้ ภาษาอภิธรรม เรียกว่า ปฏิสนธิ

(๑๒) ชราและมรณะ ชรา คือ ความแก่ ความเฒ่า ความคร่ำคร่าของสัตว์ มีอาการที่
 ปรากฏ เช่น ฟันหลุด ผมหงอก หนังเหี่ยวยุ่น หย่อนยาน อายุและกำลังวังชาลดน้อยถอยลง^{๑๙}
 แบ่งเป็น ๒ อย่าง คือ ความเสื่อมโทรมของฉันท์ ๕ ในแต่ละขณะจิต และความเสื่อมโทรมของฉันท์ ๕
 ในแต่ละภพแต่ละชาติ

ความเสื่อมโทรมของฉันท์ ๕ ในแต่ละขณะจิต หมายถึง ความตั้งอยู่ได้ชั่วขณะหนึ่งของอุป
 ตัตติภพใหม่หลังจากการเกิดปรากฏ แล้วก่อนที่จะดับ กล่าวคือ ในแต่ละขณะจิต ฉันท์ ๕ เมื่อปรากฏ
 แล้วก็จะคงอยู่ได้ชั่วแวบหนึ่งแล้วก็จะดับลง ขณะที่คงอยู่ อภิธรรมเรียกว่า ลูติ แต่ก็เชื่อว่าคงที่อยู่
 อย่างนั้น มีความเสื่อมโทรมอันเป็นตัวแปรนำไปสู่ความแตกดับกำกับแทรกซ้อนอยู่ด้วย

^{๑๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๖/๙๑, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๕.

^{๑๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๔/๘๙, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๕.

^{๑๙} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๔.

ความเสื่อมโทรมของชั้น ๕ ในแต่ละภพแต่ละชาติ หมายถึง ความแก่ของรูปที่ปรากฏ ออกมาในลักษณะ อวัยวะหย่อนยาน หนังเหี่ยวยุ่น หูตาฝ้าฟาง ความแก่ของเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณที่ปรากฏออกมาในลักษณะ การรับรู้ต่างๆ ไม่ชัดเจน ความจำเสื่อม ความคิดไม่แจ่มชัด

มรณะ คือ ความจุติ ความเคลื่อนไป ความทำลายไป ความหายไป ความตาย ความแตก แห่งชั้น ความทอดทิ้งร่างกาย^{๒๐}

ความแตกทำลายของชั้น ๕ ซึ่งมี ๒ อย่าง คือ ความแตกดับของชั้น ๕ ในแต่ละขณะจิต และความแตกดับของชั้น ๕ ในแต่ละภพแต่ละชาติ ความแตกดับในแต่ละขณะจิต หมายถึง ความแตกดับของอุปบัติทิพย์ใหม่หลังจากเกิดขึ้น และตั้งอยู่แล้วชั่วระยะเวลาหนึ่ง ซึ่งภาษาอภิธรรม เรียกว่า ภังคะ ความแตกดับของชั้น ๕ ในแต่ละภพแต่ละชาติ หมายถึง ความตาย กล่าวคือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ แตกสลาย ไม่สามารถประชุมกันเป็นชีวิตเดิมได้อีก ภาษาอภิธรรม เรียกว่า จุติ^{๒๑}

๖.๓ ความสัมพันธ์ของปฏิจจนุปบาท ๑๒ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

๖.๓.๑ ความสัมพันธ์ของปฏิจจนุปบาท

ความสัมพันธ์ของปฏิจจนุปบาทแบ่งเป็น ๒ สาย คือ สายเกิด (ความเกิดขึ้นแห่งกอง ทุกข์) เรียกว่า สมุทวาร และสายดับ (ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมด) เรียกว่า นิโรธวารมีพระบาลี พุทธภาษิตโดยย่อ ดังนี้

(๑) ปฏิจจนุปบาทสายเกิด

ปฏิจจนุปบาทสายเกิด^{๒๒} เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น

- ๑) เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี
- ๒) เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี
- ๓) เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี
- ๔) เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี
- ๕) เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี
- ๖) เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี
- ๗) เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี
- ๘) เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี
- ๙) เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ชาติจึงมี^{๒๓}

เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส ความคับ แค้นใจจึงเกิดขึ้น พร้อมกองทุกข์ทั้งหมดจึงเกิดขึ้นประการฉะนี้

^{๒๐} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๗/๕๒.

^{๒๑} บรรจบ บรรณรุจิ, กระบวนธรรมเพื่อความเข้าใจชีวิต ปฏิจจนุปบาท, หน้า ๘๒.

^{๒๒} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๑๔/๒๐๓.

^{๒๓} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๒.

(๒) ปฏิจจสมุปบาทสายดับ

ปฏิจจสมุปบาทสายดับคือ เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้ก็ดับ

- ๑) เพราะอวิชชาสำรอกดับไปโดยไม่เหลือ สังขารจึงดับ
- ๒) เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ
- ๓) เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ
- ๔) เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ
- ๕) เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ
- ๖) เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ
- ๗) เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ
- ๘) เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ
- ๙) เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ
- ๑๐) เพราะภพดับ ชาติจึงดับ^{๒๔}

เพราะชาติดับ ชรามรณะจึงดับ ความโศก ความคร่ำครวญ รำพัน ทุกข์ โทมนัสความคับแค้นใจก็ดับ กองทุกข์ทั้งหมดก็ดับลงด้วยประการฉะนี้

๖.๓.๒ ความเป็นเหตุปัจจัยของปฏิจจสมุปบาท

ในที่นี้จะขอกล่าวถึงวงจรของสายเกิดอันเป็นปัจจัยแห่งการเกิดสังสารวัฏ การเวียนว่ายตายเกิดอย่างไม่มีที่สิ้นสุด โดยปฏิจจสมุปบาทแต่ละองค์มีความเกี่ยวข้องกันดังต่อไปนี้

(๑) อวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร

อวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร^{๒๕} อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร หมายความว่า อวิชชาเป็นปัจจัยให้ทำบุญทำบาป คืออวิชชา → สังขาร → กรรม (ดี-ชั่ว) → วิบาก (ดี-ชั่ว)

ดังที่ทราบแล้วว่า กรรมทางกาย วาจา ใจ ของมนุษย์เริ่มต้นจากเจตนา เจตนานี้มีทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล ซึ่งส่งผลให้เกิดการคิดดี พุทธดี ทำดี หรือคิดชั่ว พุทธชั่ว ทำชั่ว ซึ่งเป็นส่วนของสังขาร เจตนาตัวเองก็มีอวิชชาเป็นมูลฐาน ทำให้ประกอบสิ่งที่เป็นกุศล หรืออกุศล ซึ่งอธิบายในรายละเอียดดังนี้

๑) อวิชชาเป็นปัจจัยให้ทำดี โดยความดีนี้มี ๓ ระดับ คือ ระดับกามาวจร คือ ความดีที่ส่งผลให้ได้มนุษย์สมบัติและสวรรค์สมบัติ ความดีระดับนี้แบ่งออกเป็นความดีทางกาย วาจา และใจ ความดีทางกายและวาจาเริ่มต้นมาจากความดีทางใจเป็นพื้นฐาน เมื่อมีความดีทางใจ ก็เป็นปัจจัยให้เกิดความดีทางกายและทางวาจาติดตามมาจัดว่ามีอวิชชาเป็นปัจจัย เพราะทำโดยปรารถนา ให้ได้มนุษย์สมบัติ คือ เกิดเป็นมนุษย์ถึงพร้อมด้วยลาภยศเป็นเครื่องตอบแทน ยังปรารถนาการเวียนว่ายตายเกิดเพราะไม่รู้แจ้งนามรูปตามที่เป็นจริง

ระดับรูปาวจร คือ ความดีที่ส่งผลให้เกิดเป็นพรหมมีรูปร่าง ได้แก่ การได้รูปฌาน ๔ จัดว่ามีอวิชชาเป็นปัจจัย เพราะผู้ทำทำพร้อมทั้งปรารถนาการได้เกิดเป็นรูปพรหม นับว่ายังข้องอยู่ในนาม

^{๒๔} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๒-๓.

^{๒๕} วิสุทธิ. (ไทย) ๕๘๖/๘๗๘.

รูป

ระดับอุปาวจร คือ ความดีที่ส่งผลให้เกิดเป็นอรุปรพรม ได้แก่ การได้อรุปรมาณ ๔ จัดว่ามีอวิชาเป็นปัจจัยเพราะปรารณาการได้เป็นอรุปรพรม คือพรหมไม่มีรูปยังข้งอยู่ในนาม^{๒๖}

๒) อวิชาเป็นปัจจัยให้ทำชั่ว ความชั่วนี้มีทั้งความชั่วทางกาย วาจา และใจ โดยเริ่มต้นมาจากความชั่วทางใจเป็นพื้นฐาน โดยมีอวิชาเป็นปัจจัย เพราะไม่รู้จึงทำชั่ว ทั้งทางกาย วาจา และใจ

อวิชาเป็นปัจจัยแก่การทำชั่วหรือบาปอันส่งผลให้เกิดความทุกข์ และยังผลให้สัตว์ไปเกิดในอบายภูมิเป็นสิ่งที่เข้าใจได้โดยธรรมดา ส่วนอวิชาเป็นปัจจัยให้เกิดการทำดีหรือบุญซึ่งเป็นวิภูษคามิ คือ เพื่อจะได้ท่องเที่ยวเสวยสุขในวิภูษการ เป็นสิ่งที่ค่อนข้างจะฝืนความรู้สึก คล้ายกับว่าอวิชาเป็นสิ่งที่ไม่ดี ไม่พึงปรารณา ส่วนบุญกุศล การเกิดในสวรรค์ ในพรหมโลก ถือว่าเป็นสิ่งพึงปรารณา ปัญหาจึงเกิดขึ้นว่า สิ่งที่ดีจะเกิดจากสิ่งที่ไม่ดีได้อย่างไร หรือสิ่งที่พึงปรารณาจะเกิดจากสิ่งที่ไม่พึงปรารณาได้อย่างไร คำตอบนั้นมีปรากฏให้เราเห็นอยู่ในสังคมทั่วไป เช่น ถ้าสมมติว่ากฎหมายเป็นสิ่งดีทำให้สังคมดำรงอยู่อย่างสงบสุข ก่อนจะมีกฎหมายก็ต้องมีคนไม่ดีก่อวณสังคมนมาก่อนกฎหมายจึงเกิดขึ้น เจตนาในการสร้างกฎหมายก็เพื่อป้องกันมิให้สิ่งไม่ดีเกิดขึ้น ตำรวจเกิดขึ้นก็เพราะมีโจรผู้ร้าย ศาลยุติธรรมเกิดขึ้นเพราะมีการทุจริต ในกรณีนี้สิ่งไม่ดีจึงเป็นปัจจัยให้เกิดสิ่งที่ดี^{๒๗}

บุญ สวรรค์ หรือพรหมโลก เป็นสิ่งที่ดีสำหรับผู้ที่ยังต้องเวียนว่ายตายเกิดเพื่ออยู่ในภพภูมิที่ดีได้เสวยสุข แต่ในแง่ของการตัดวงจรสังสารวัฏ ในฐานะของพระอรหันต์ผู้หมดกิเลส การมีบุญ สวรรค์ หรือพรหมโลก ก็ไม่ใช่สิ่งที่ดี เพราะพระอรหันต์คือผู้ละบุญและบาปได้แล้ว ดังที่พุทธพจน์ที่ว่า “ผู้ใดในโลกนี้ละบุญและบาปได้แล้ว ประพฤติพรหมจรรย์ด้วยการพิจารณา ผู้นั้นแลจัดว่าเป็นภิกษุ”^{๒๘}

สรุปแล้ว อวิชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร หมายถึง ความไม่รู้ทำให้คนทำดีทำชั่ว การทำดีทำชั่วนั้นย่อมต้องมีวิบาก เพราะฉะนั้น สังขาร คือ เจตนา จึงเป็นทั้งกรรมและวิบาก แล้วสังขารฝ่ายวิบาก (เจตนาฝ่ายวิบาก) นี้เองที่เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณต่อไป

(๒) สังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ

สังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ^{๒๙} เมื่อมีสังขารหรือเจตนาทางกาย ทางวาจา ทางใจ (ความคิด) เกิดขึ้นตามที่ได้เคยสั่งสมไว้ ในกระบวนการทางจิตจักมีวิญญาณมารู้สังขารหรือเจตนา นั้น วิญญาณจึงทำหน้าที่คล้ายๆ ระบบประสาทเป็นตัวเชื่อมต่อเพื่อแลกเปลี่ยนข้อมูลระหว่างกาย จิต และสิ่งแวดล้อม พระพุทธองค์จึงตรัสว่า “สังขารปจฺจยา วิญญาณํ วิญญาณมิเพราะปัจจัยคือสังขาร”^{๓๐} หมายความว่า สังขาร คือ บุญหรือบาปที่เราได้ทำไว้ จะเป็นชนกผู้ให้กำเนิดปฏิสนธิวิญญาณ พระพุทธองค์ยังได้กล่าวไว้ว่า เมื่อเวลาใกล้จะตาย สังขาร คือ บุญหรือบาปที่เป็นชนกนั้นก็จะ

^{๒๖} บรรจบ บรรณรุจิ, ภาวะบวรธรรมเพื่อความเข้าใจชีวิต ปฏิจจสมุปบาท, หน้า ๙๖.

^{๒๗} เพิ่ม รัฐไชย, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องหลักปฏิจจสมุปบาท”, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒), หน้า ก.

^{๒๘} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๐๖/๒๕๘.

^{๒๙} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๖๒๐/๙๑๐.

^{๓๐} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๕๘๗/๘๘๑.

มาปรากฏเป็นอารมณ์ โดยเป็นกรรมนิमितหรือคตินิมิต ปรากฏในมโนทวาร จุติจิต คือ จิตที่ทำหน้าที่เคลื่อนจากภพก็จะเกิดขึ้น พอจุติจิตดับ ปฏิสนธิจิตจะถูกกรรมผลักดันให้เกิดขึ้นในภพใหม่ทันที

ที่กล่าวมานั้นเป็นสังขารทำให้เกิดปฏิสนธิวิญญาณ สำหรับสังขารเป็นปัจจัยให้เกิดปวัตติวิญญาณ คือ สังขารฝ่ายวิบากที่ดีเป็นปัจจัยให้เกิดการรับรู้ที่ดี คือ เจตนาฝ่ายวิบากที่ดีทำให้เกิดการรับรู้ผ่านทวารต่างๆ เป็นการรับรู้ที่ดี สังขารฝ่ายวิบากที่ชั่วเป็นปัจจัยให้เกิดการรับรู้ที่ไม่ดี คือ เจตนาฝ่ายวิบากที่ชั่ว ทำให้เกิดการรับรู้ผ่านทวารต่างๆ ที่ไม่ดี ซึ่งสังขารมีการปรุงแต่งเป็นลักษณะมีความพยายาม (เพื่อก่อปฏิสนธิ) เป็นรสมิเจตนาเป็นปัจจัยปฏิฐาน^{๓๑}

(๓) วิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป

วิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป คือ ปฏิสนธิวิญญาณ^{๓๒} เป็นจุดเริ่มต้นของชีวิตมนุษย์ในภพใหม่ นั่นคือส่วนของรูป ซึ่งจะค่อยๆ มีการพัฒนาไปตามลำดับ จนกระทั่งเติบโตดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า “รูปนี้เป็นกลละก่อน จากกลละเป็นอัพพุทะ จากอัพพุทะเกิดเป็นเปสิ จากเปสิเกิดเป็นขนะ จากขนะเกิดเป็น ๕ ปุ่ม (ปัญจสาขา) ต่อจากนั้น มีมมชนและเล็บ (เป็นต้น) เกิดขึ้น มารดาของสัตว์ในครรภ์ บริโภคขำน้ำโภชนาหารอย่างใด สัตว์ผู้อยู่ในครรภ์มารดานั้น ก็ยังอึดภาพให้เป็นไปด้วยอาหารอย่างนั้นในครรภ์นั้น”^{๓๓}

กลละนี้ คือ ส่วนที่เป็นจุดเริ่มต้นของชีวิตใหม่ ในอรรถกถากล่าวว่า กลละมีประมาณเท่าหยาดน้ำมันงาซึ่งตั้งอยู่ที่ปลายเส้นด้ายที่ทำด้วยเส้นขนสัตว์ ๓ เส้น มีสีใสไม่ขุ่นมัว เหมือนหยาดน้ำมันงาหรือเนยใส^{๓๔}

เมื่อมนุษย์เจริญเติบโตขึ้นตามลำดับวัย ปวัตติวิญญาณสามารถทำหน้าที่ทางทวาร ๖ ได้อย่างเต็มที่ ช่วงนี้ทำให้เรามองเห็นความสัมพันธ์ของกรณีที่ว่า สังขารเป็นปัจจัยแก่วิญญาณวิญญาณเป็นปัจจัยแก่นามรูป ได้อย่างชัดเจน สังขาร คือ เจตนาทางกาย วาจา ใจ วิญญาณ ได้แก่วิญญาณ ๖ นามได้แก่ เจตสิก รูป ได้แก่ร่างกายส่วนที่เป็นรูปพร้อมทั้งคุณลักษณะอาการของรูปทั้งหมด เมื่อมนุษย์ทำสิ่งใดลงไป วิญญาณทางทวาร ๖ ทางใดทางหนึ่งก็เกิดขึ้น พร้อมกับองค์ประกอบของตน เช่นนี้ วิญญาณจึงเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป

(๔) นามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสฬายตนะ

นามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสฬายตนะ เมื่อมีนามรูปครบองค์ของชีวิต คือ ทำหน้าที่ได้อย่างสมบูรณ์แล้ว ย่อมทำให้สฬายตนะ คือ อวัยวะส่วนต่างๆ ของนามรูป ที่ใช้สื่อกับสิ่งต่างๆ ซึ่งมี ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ทั้ง ๖ หรือเรียกว่า อายตนะภายใน อันเกิดร่วมมาด้วยโดยธรรมชาติ มีการเริ่มทำหน้าที่ของตน พระพุทธองค์จึงตรัสว่า นามรูปเป็นปัจจัยให้เกิดหรือมีสฬายตนะ หรือก็คืออายตนะ ๖^{๓๕} นี้มีอยู่แล้ว แต่เริ่มทำงานตามหน้าที่คือ กระทบกับ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมารมณ์

^{๓๑} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๕๘๘/๘๘๓.

^{๓๒} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๖๒๘/๙๑๘.

^{๓๓} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓๕/๓๓๗.

^{๓๔} ส.ส.อ. (ไทย) ๒๔/๕๕/๘๑.

^{๓๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๙๓/๖๔๒.

ร่วมกับวิญญาน ทำให้เกิดการรับรู้^{๓๖}

(๕) สฬายตนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ

สฬายตนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ^{๓๗} เมื่อมีสฬายตนะแล้ว ย่อมต้องมีการผัสสะ คือ การประจวบกระทบกันกับสิ่งที่ถูกรู้ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ทั้ง ๖ หรือเรียกว่าอายตนะภายนอก และมีการรับรู้ (วิญญาน) เกิดขึ้น เช่น ตา+รูป+จักขุวิญญาน กระทบกัน >> ผัสสะสังเกตให้ตีว่า เป็นขบวนการธรรมชาติ เป็นธรรมดาที่เมื่อตากระทบรูป หูกระทบเสียง จมูกกระทบกลิ่น ลิ้นกระทบรสสัมผัส กายกระทบสัมผัส ย่อมเกิดวิญญานการรู้อย่างแจ้งในสิ่งที่สัมผัสหรือกระทบนั้น เป็นอาการธรรมดา แต่เป็นสาเหตุก่อให้เกิดทุกข์ขึ้น

(๖) ผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา

ผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา^{๓๘} เมื่อมีผัสสะเกิดขึ้น คือมีการกระทบกันของอายตนะภายในและภายนอก และมีการรับรู้ คือ วิญญาน ก็จะบังเกิดเป็นเวทนา คือการเสวยอารมณ์ คือรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส (โณฏฐัพพะ) ธรรมารมณ์ ที่มากระทบ โดยมีความจำ (สัญญา) มาจำแนกการรับรู้ นั้นว่าเป็นถูกใจ ไม่ถูกใจ หรือเฉยๆ จึงแยกเป็น สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุข หรือเฉยๆ ตามมาเป็นธรรมชาติ ผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา

(๗) เวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา

เวทนาเป็นปัจจัยจึงมีตัณหา^{๓๙} เมื่อเกิดเวทนาขึ้นมาแล้ว จิตย่อมบังเกิดความรู้สึกภายในที่เป็นตัณหา คือ ความทะยานอยาก อันจำแนกให้เห็นได้ชัดๆ ง่ายๆ เป็นความอยากได้ในอารมณ์ ความอยากมี (ภวตัณหา) หรือไม่อยาก (วิภวตัณหา) หรือเฉยๆ ในเวทนานั้น เกิดขึ้นในขณะจิตนั่นเอง ต้องมีโยนิโสมนสิการถึงจกมองเห็นด้วยตาปัญญาหรือญาณ คือ เข้าใจ ถ้าเวทนานั้นเป็นเวทนาที่เป็นสุขก็อยากจะได้ อยากให้เกิด อยากให้เป็นไปตามสุขเวทนานั้นนานๆ หรือตลอดไป พยายามยึดไว้ ถ้าเวทนานั้นเป็นเวทนาที่รู้สึกเป็นทุกข์ ก็ไม่อยากจะให้เกิด ไม่อยากให้เป็น ไม่อยากให้มี จะเกิดอาการผลัดไส้ออกในจิตทันที พระพุทธองค์จึงตรัสว่า เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา อันเป็นต้นเหตุแห่งทุกข์

(๘) ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน

ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน^{๔๐} หมายความว่า ความยึดมั่นถือมั่นนั้นมีความอยากเป็นมูลฐาน เมื่ออยากจึงยึดมั่นถือมั่น ถ้าไม่อยากก็ไม่ยึด ทำนองเดียวกันเพราะหิวจึงกิน ถ้าไม่หิวก็ไม่กิน ตัณหากับอุปาทานนั้น แม้จะเป็นพวกโลภะด้วยกัน แต่ก็มี ความแตกต่างกันอยู่บ้างโดยที่ตัณหาเป็นเหตุ อุปาทานเป็นผลของตัณหา คือ ตัณหานั้นเป็นความอยาก ความปรารถนาอารมณ์ที่ยังไม่ได้ ยังมาไม่ถึง อุปาทานเป็นความยึดอารมณ์ที่ได้แล้ว ที่มาถึงแล้ว เช่น อยากเป็นนายพล เป็นตัณหา ครั้นได้รับยศเป็นนายพลแล้ว ก็ถือยศนายพลว่า ข้าคือนายพล นี่เป็นอุปาทานพระพุทธองค์ทรงเปรียบไว้ว่า ตัณหาเหมือนอาการที่ขโมยเหยียดมือออกไปควานหาในที่มืดอุปาทานเปรียบเหมือนอาการที่ขโมยเอา

^{๓๖} วิสุทธิ. (ไทย) ๖๔๑/๙๓๖.

^{๓๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๕๕/๒๔๐.

^{๓๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๕๗/๒๔๒.

^{๓๙} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๓๒/๒๒๑.

^{๔๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๓๓/๒๒๑.

มือจับของนั้นไว้ ไม่ยอมปล่อยให้หลุด อีกรายหนึ่ง ตัณหาอย่างอ่อนจัดเป็นตัณหาความอยาก ตัณหาอย่างแรงจัดเป็นกามุปาทาน ตัณหาตรงข้ามกับความปรารถนาน้อย อุปาทานตรงข้ามกับความสันโดษ อุปาทานนี้เองเป็นปัจจัยให้เกิดภพ

(๙) อุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ

อุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ^{๔๑} เมื่อมีอุปาทานความยึดมั่นถือมั่นในความพึงพอใจของตน ดังได้กล่าวแล้วว่าอุปาทาน มี ๔^{๔๒} อย่าง คือ

๑) กามุปาทาน คือ การยึดมั่น พึงพอใจติดพันในกาม ในสิ่งที่อยากได้ในกามหรือทางโลก เช่น ใน รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส

๒) ทิฏฐุปาทาน คือ การยึดมั่นถือมั่น ความพึงพอใจในทฤษฎีและความเชื่อ หรือทิฏฐิอยากให้เป็น หรือไม่อยากให้เป็นตามที่ตนเชื่อ ตามที่ตนยึดถือ ยึดมั่น

๓) สีสัพพตูปาทาน คือ การยึดมั่นยินดียินร้ายในศีลและพรต (ข้อปฏิบัติ) ด้วยกิเลส อย่างมกมายผิดๆ เช่น การทรมานกายเพื่อให้บรรลุธรรม การถือศีลอย่างเดียวเชื่อว่าบรรลุธรรม เชื่อว่าหลัง ว่าศกดิ์สิทธิ์

๔) อัตตวาหุอุปาทาน คือ ความยึดมั่นในวาหะ (ถ้อยคำ) ว่าตัวตน เป็นความหลงผิดพื้นฐานที่เกิดในชีวิตประจำวันอยู่แล้ว และช่วยเสริมด้วยถ้อยคำภาษาสมมุติที่ใช้สื่อสารกัน ทำให้เกิดมองเห็นสิ่งต่างๆ แยกออกจากกัน เห็นเป็นของตนชัดเจนขึ้นในจิตเป็นประจำ เช่น ของผมของคุณ บ้านของผม รถของผม ลูกของผม จนไปยึดถือ ยินดียินร้าย หรือพึงพอใจโดยไม่รู้ตัวตลอดเวลาในทุกขณะจิตในชีวิตประจำวัน

เมื่อมีความยึดมั่นถือมั่น ก็ย่อมจะมีกรรมภพ คือ การทำบุญทำบาปได้ เช่น เมื่อมีความยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตน เป็นของตน หรือเป็นของเนื่องด้วยตน โดยความรัก ความหวงแหนความเห็นผิด จึงมีการกระทำเพื่อสิ่งที่ตนยึดมั่นถือมั่นนั้น ถ้าไม่มีการยึดมั่นถือมั่นก็ไม่มีการกระทำที่เป็นบุญและบาป ด้วยเหตุนี้ อุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดกรรมภพ จึงกล่าวโดยรวบยอดว่าอุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพ และกรรมภพนี้เองเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ

(๑๐) กรรมภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ

กรรมภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ^{๔๓} หมายความว่า กรรมทำให้เกิดชาติ คือ ให้ชั้นร่ากาฏขึ้นอย่างเดียวกับไร่นาที่ทำให้พืชงอกงามเป็นลำต้นขึ้นได้ ฉะนั้น ถ้าไร่ดี นาดี พืชก็งาม ถ้าไร่ไม่ดี พืชก็ไม่งาม กรรมภพเปรียบเหมือนไร่นา ปฏิสันธิวิญญานที่ยึดกรรมเป็นอารมณ์เปรียบเหมือนพืชที่หว่านลงในไร่นา ตัณหาเปรียบเหมือนน้ำหล่อเลี้ยงพืช เมื่อวิญญานยึดกรรมเป็นอารมณ์ กรรมที่ทำให้วิญญานปฏิสันธิ คือ ให้เกิดขึ้นในภพใหม่ต่อไป ถ้ากรรมดีก็ทำให้ไปเกิดในสุคติ กรรมชั่วก็ทำให้ช่วยให้ไปเกิดในทุคติ พึงเห็นได้จากความแตกต่างกันของสรรพสัตว์ เช่น คนเราเกิดมา แม้จะมีบิดามารดาเดียวกัน อยู่ในสถานที่เดียวกัน มีความเป็นอยู่เสมอกัน แต่มีความแตกต่าง บางคนใจดี บางคนใจร้าย บางคนสวย บางคนไม่สวย เป็นต้น

^{๔๑} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๗๒/๒๗๕.

^{๔๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๓๘/๕๘๘.

^{๔๓} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๓๕/๒๒๑.

ที่เป็นเช่นนี้ เพราะคนเราทำกรรมมาต่างกัน จึงมีรูปร่าง หน้าตา อวัยวะและฐานะแตกต่างกัน อาจกล่าวได้ว่า ชีวิตของสรรพสัตว์นั้นเป็นไปตามกรรมลิขิตหรือกรรมนิमित ดังที่พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ว่า “กรรมย่อมจำแนกสรรพสัตว์ให้เลวและประณีตต่างๆ ได้”^{๔๔} สัตว์โลกย่อมเป็นไปตามกรรมด้วยเหตุนี้ จึงว่ากรรมภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ

(๑๑) ชาติเป็นปัจจัยให้มีชรามรณะ

ชาติเป็นปัจจัยให้มีชรามรณะ^{๔๕} หมายความว่า เมื่อมีเกิดจึงมีแก่และมีตาย ถ้าไม่เกิดก็ไม่มีความแก่และไม่ตาย ฉะนั้น ชรามรณะจึงนับเป็นองค์อันหนึ่งในปฏิจจสมุปบาท ส่วนความโศกเศร้า ความรำไรราพัน ความทุกข์กาย ทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ แม้จะเป็นผลของชาติ สืบเนื่องมาจากอวิชชา เพราะมีอาสวะเป็นเหตุให้เกิด แต่ก็มีได้นับเป็นองค์ในปฏิจจสมุปบาท เพราะไม่อาจมิได้เสมอไป เช่น พระพรหม เป็นต้น แม้จะมีอาสวะ แต่มิได้มีธรรมเหล่านี้เสมอไป

(๑๒) ชรามรณะและอัสวกิเลส

ชรามรณะและอัสวกิเลส เป็นปัจจัยให้เกิดอวิชชา วงจรย้อนกลับมาสู่ที่เดิมเพราะความทุกข์และอัสวกิเลสที่นอนเนื่องหมักหมม ซึมซาบ ย่อมอยู่ในจิต ซึ่งทำให้จิตขุ่นมัว และเศร้าหมอง และจะไปกระตุ้นเร่งเร้าให้เกิดอวิชชาขึ้นใหม่ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า “เพราะอัสวเกิดอวิชชาจึงเกิด เพราะอัสวดับ อวิชชาจึงดับ”^{๔๖} และอวิชชาก็จะไปทำให้เกิดเป็นวงจรของปฏิจจสมุปบาท ซึ่งก็คือ ไปสร้างวิภวาทะทุกข์ขึ้นใหม่ไม่รู้จักจบสิ้น

ผลของอัสวกิเลสและอวิชชา ที่เห็นชัดแจ้งในยุคเทคโนโลยี ได้แก่ อาการที่แสดงหรือเป็นปัจจัยให้เกิดการป่วยทางจิตและทางกาย (ที่มีสาเหตุมาจากจิตมากมายจนนึกไม่ถึง) เหล่านี้ ล้วนมีผลมาจากอัสวกิเลสที่ทำให้ขุ่นข้องคับแค้นใจ (อุปายาส) เศร้าใจ (โทมนัส) ใจหดหู่ (โสภะ)... ฯลฯ สะสมพอกพูนจนไม่สามารถทนรับได้อีก จึงแสดงผลทางกายออกมา เช่น ป่วยเป็นโรคต่างๆ โดยไม่ทราบหรือไม่มีสาเหตุ (เป็นทางกายสังขาร) หรือ ขุ่นมัวกราดเกรี้ยว ต่ำว่าไปทั่ว โดยไม่มีเหตุอันควร (เป็นทางวจีสังขาร) หรือแสดงผลทางจิต เช่น อาการฟุ้งซ่าน หดหู่ใจ ใจเหี่ยวแห้งอยู่ลึกๆ โดยไม่ทราบเหตุชัดเจนหรือแน่ชัดเป็นเวลานานๆ หรือเป็นโรคจิต (โรคทางมโนสังขาร) ก็เพราะอัสวและอวิชชา นี้เอง เพราะทั้งจิตและกายต่างอาศัยพึ่งพาซึ่งกันและกัน ซึ่งกายอาศัยจิตและจิตก็อาศัยกาย ดังนั้น บางครั้งจึงเห็นอาการกายบังคับจิตและบางครั้งก็เห็นจิตบังคับกาย

๖.๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ กับรูป-นามที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

ความเป็นรูป-นามของปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ปฏิจจสมุปบาท เป็นรูป-นาม ผู้เขียนพอสรุปดังต่อไปนี้

^{๔๔} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๘๙/๓๕๐.

^{๔๕} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๖๓/๒๒๒.

^{๔๖} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๕๐/๙๘.

อวิชา สังขาร ผัสสะ ตัณหา และอุปาทาน เป็นสังขารชั้น เพราะมีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ และเป็นธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิต ที่เกิดปรุงแต่งจากเหตุปัจจัย ทั้งฝ่ายดี และฝ่ายไม่ดี จึงจัดเป็นนาม^{๔๗}

เวทนา เป็นเวทนาชั้น เพราะมีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ และเสวยอารมณ์ ความรู้สึกสุข ทุกข์ อุเบกขา โสมนัส จึงจัดเป็นนาม

วิญญาณ เป็นวิญญาณชั้น เพราะ มีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ และรู้อารมณ์ทั้ง กุศล และอกุศล จึงจัดเป็นนาม

ภพ เป็นสังขารชั้น เพราะมีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ และเป็นธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิต ที่เกิดปรุงแต่งจากเหตุปัจจัย ทั้งฝ่ายดี และฝ่ายไม่ดี จึงจัดเป็นนาม และเป็นรูปชั้น เพราะมีลักษณะแตกสลายเปลี่ยนแปลงเสื่อมสลายไป เมื่อถูก ความร้อนหรือความเย็น มากกระทบ จึงจัดเป็นรูป ดังนั้นจึงจัดเป็นได้ ทั้งรูป และนาม

ชาติ ขรา มรณะโสภะ ปริเทวะ ทุกขะโทมนัส และอุปายาส เป็นทั้งรูป และนาม เป็นชั้น ๔ คือ รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น และสังขารชั้น ที่จัดเป็นรูปชั้น เพราะมีลักษณะแตกสลายเปลี่ยนแปลงเสื่อมสลายไป เมื่อถูกความร้อนหรือความเย็นมากกระทบ จึงจัดเป็นรูป และเป็นนาม เพราะมีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ และเสวยอารมณ์ ความรู้สึกสุข ทุกข์ อุเบกขา โสมนัส รับรู้ อยู่ขณะปัจจุบัน ปรุงแต่งจิต ที่เกิดปรุงแต่งจากเหตุปัจจัย ทั้งฝ่ายดี และฝ่ายไม่ดี จึงจัดเป็นนาม ดังนั้นจึงจัดเป็นได้ ทั้งรูป และนาม

รูป-นาม โดย รูปเป็นรูปชั้น เพราะมีลักษณะแตกสลายเปลี่ยนแปลงเสื่อมสลายไป เมื่อถูกความร้อนหรือความเย็นมากกระทบ จึงจัดเป็นรูป ส่วนนามเพราะมีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ และเสวยอารมณ์ และความรู้สึกจึงจัดเป็นนาม และสฬายตนะ เป็นชั้น ๒ คือ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย เป็นรูปชั้น เพราะมีลักษณะแตกสลายเปลี่ยนแปลงเสื่อมสลายไป เมื่อถูกความร้อนหรือความเย็นมากกระทบ จึงจัดเป็นรูป ส่วนมโน เป็นวิญญาณชั้น เพราะมีลักษณะเป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ และรู้อารมณ์ทั้งกุศล และอกุศล จึงจัดเป็นนาม ดังนั้นสฬายตนะ จึงเป็นได้ ทั้งรูป และนาม^{๔๘}

ตารางแสดงการจัด ปฏิจจสมุปบาท^{๔๙} เป็นรูป - นาม

ปฏิจจสมุปบาท ๑๒	รูป / นาม	
	รูป	นาม
อวิชา		นาม
สังขาร		นาม
วิญญาณ		นาม
นามรูป	รูป	นาม

^{๔๗} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๕- ๒๔๒/๒๑๙- ๒๒๓.

^{๔๘} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๕- ๒๔๒/๒๑๙- ๒๒๓.

^{๔๙} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑ - ๒/๑ - ๘.

สพายตนะ	รูป	นาม
ผัสสะ		นาม
เวทนา		นาม
ตัณหา		นาม
อุปาทาน		นาม
ภพ	รูป	นาม
ชาติ	รูป	นาม
ชรา มรณะ (โสกะ...อุปายาส)	รูป	นาม

ปฏิจจสมุปบาท มีลักษณะ รส ปัจจุปฏิฐาน ปทัฏฐาน และมีลักษณะที่จตุกะดังนี้

ชรา มรณะที่นี้ ธมมานัน ปัจจยลกุชโณ	มีอุปการแห่งปัจจุปปันนธรรมทั้งหลาย มี ชรา มรณะ เป็นต้น เป็นลักษณะ
ทุกขานุพฺนธฺนโรโส	มีการทำให้สัตว์ทั้งหลายเกิดในวัฏฏสงสาร เนื่องๆ เป็นกิจ
กมฺมมคฺคปจฺจุปฺปจฺจาโน	เป็นทางเวียนว่ายในวัฏฏสงสารที่นำกลัว หรือ เป็นทางเดินที่ไม่ถูกต้อง คือ คดเคี้ยว และ เป็นทางที่ตรงกันข้ามกับทางไปพระนิพพาน เป็นอาการปรากฏ
อาสวปทฺฐจฺจาโน	มีอาสวะ เป็นเหตุใกล้ ^{๕๐}

๖.๕ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ กับไตรลักษณ์ที่เป็นภูมิของวิปัสสนา

ปฏิจจสมุปบาท ๑๒^{๕๑} กับไตรลักษณ์^{๕๒} ซึ่งปฏิจจสมุปบาท อธิบายสภาวะธรรมของชีวิต ตั้งแต่เกิดจนถึงตาย ชีวิตทุกชีวิตประกอบด้วยขั้น ๕ มีรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณหรือรูป และนาม ที่เป็นทุกข์ เป็นสภาวะธรรมอย่างหนึ่งที่มีการเวียนว่ายตายเกิด เมื่อเข้าใจในปฏิจจสมุปบาทนี้แล้ว จะเข้าใจเรื่อง นรก สวรรค์ บุญ บาป ชาตินี้ ชาติหน้า และนิพพานว่ามีอยู่จริง การศึกษาเรื่องปฏิจจสมุปบาทจะทำให้เข้าใจสภาวะธรรมชาติ จนทำให้เกิดสัมมาทิฐิ ที่เป็นคุณธรรมในการดำเนินชีวิตอันนำไปสู่ความหมดทุกข์ คือ ไม่มีการเวียนว่ายตายเกิดอีก เป็นการดับภพดับชาติที่ปรากฏ คือ พระนิพพาน ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ กับ ไตรลักษณ์ เป็นดังนี้

อวิชชา เกิด และดับ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เมื่ออวิชชาดับ สังขารจึงดับ^{๕๓}

^{๕๐} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะที่จตุกะแห่งปรมาตธรรม, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๕๑), หน้า ๓๙.

^{๕๑} วิ.ม. (ไทย) ๔/๓/๖.

^{๕๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๙๔ - ๓๙๖.

^{๕๓} วิ.ม. (ไทย) ๔/๓/๖.

สังขาร เกิด และดับ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน
เมื่อสังขารดับ วิญญาณจึงดับ

วิญญาณ เกิด และดับ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน
เมื่อวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ

นามรูป เกิด และดับ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน
เมื่อนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ

สฬายตนะ เกิด และดับ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่
ตัวตน เมื่อสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ

ผัสสะ เกิด และดับ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน
เมื่อผัสสะดับ เวทนาจึงดับ

เวทนา เกิด และดับ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน
เมื่อเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ

ตัณหา เกิด และดับ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน
เมื่อตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ

อุปาทาน เกิด และดับ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่
ตัวตน เมื่ออุปาทานดับ ภพจึงดับ

ภพ เกิด และดับ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เมื่อ
ภพดับ ชาติจึงดับ

ชาติ เกิด และดับ “จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่
ตัวตน”^{๕๔} “เมื่อชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริทเวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส จึงดับ”^{๕๕}

สรุปว่า ปฏิจจสมุปบาท เป็นสภาวะธรรมของชีวิตตั้งแต่เกิดจนถึงตาย ชีวิตทุกชีวิต
ประกอบด้วยชั้น ๕ มีรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณหรือนาม รูป ที่เป็นทุกข์ เป็น
สภาวะธรรมอย่างหนึ่งที่มีการเวียนว่ายตายเกิด เมื่อเข้าใจในปฏิจจสมุปบาทนี้แล้ว จะเข้าใจเรื่อง นรก
สวรรค์ บุญ บาป ชาตินี้ ชาติหน้า และนิพพานว่ามีอยู่จริง การศึกษาเรื่องปฏิจจสมุปบาทจะทำให้
เข้าใจสภาวะธรรมชาติ จนทำให้เกิดสัมมาทิฐิ ที่เป็นคุณธรรมในการดำเนินชีวิตอันนำไปสู่ความหมด
ทุกข์ คือ ไม่มีการเวียนว่ายตายเกิดอีก เป็นการดับภพดับชาติที่ปรากฏ คือ พระนิพพานอันความดับ
แห่งกองทุกข์ตามหลัก ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์ว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา
ไม่ใช่ตัวตน เกิดเป็นเหตุ และผล มีได้ด้วยประการอย่างนี้

๖.๖ สรุปท้ายบท

ต้นตอแห่งความทุกข์ (ทุกข์สมุทัย) อยู่ที่ความไม่รู้แจ้งเห็นจริง (อวิชชา) เพราะความไม่รู้
แจ้งเห็นจริงนี้ ได้ก่อให้เกิดความเข้าใจผิดและความหลงผิดด้วยประการต่างๆ จนกระทั่งมาลงเอยที่
ความทุกข์ทรมานในที่สุด ซึ่งการทำลายอวิชชา โดยการทำความรู้แจ้งเห็นจริง (วิชชา) ให้เกิดขึ้น จะ

^{๕๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๙๔ - ๓๙๖.

^{๕๕} วิ.ม. (ไทย) ๔/๓/๖.

เป็นหนทางให้สามารถทำลายความเข้าใจผิดหลงผิดนั้นได้ กระทั่งสามารถทำลายความทุกข์ได้ในที่สุด เพื่อจะทำให้เกิดความรู้แจ้งเห็นจริงบังเกิดขึ้น ก็จะต้องปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ ๘ แล้ว ในที่สุดก็จะพบความรู้แจ้งเห็นจริง คือนิพพาน และการที่ได้ศึกษาปฏิบัติจนบรรลุถึงขั้นนี้ ทำให้ได้เห็นภาพรวมของวงจรสังสารวัฏ และจะเห็นภาพรวมของวิปัสสนาภูมิทั้งหมดว่า ที่แท้จริงแล้วก็รวมลงในปฏิจจนสมุปปาตน์นี้เอง ปฏิจจนสมุปปาตน์จึงถือเป็นหลักธรรมสำคัญในพระพุทธศาสนา และเป็นสิ่งที่เราควรศึกษาด้วยการเจริญ วิปัสสนาเพื่อให้รู้เห็นและเข้าใจวงจรนี้อย่างแท้

ปฏิจจนสมุปปาตน์ คือ การเกิดขึ้นร่วมกันของธรรม ๑๒ ประการ คือ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรามรณะ ซึ่งความสัมพันธ์ของปฏิจจนสมุปปาตน์ มีทั้งสายเกิด และสายดับ โดยสายเกิดนั้น อวิชชาทำให้เกิดสังขาร สังขารทำให้เกิดวิญญาณ วิญญาณทำให้เกิดนามรูป นามรูปทำให้เกิดสฬายตนะ สฬายตนะทำให้เกิดผัสสะ ผัสสะทำให้เกิดเวทนา เวทนาทำให้เกิดตัณหา ตัณหาทำให้เกิดอุปาทาน อุปาทานทำให้เกิดภพ ภพทำให้เกิดชาติ ชาติทำให้เกิดชรามรณะ ส่วนสายดับก็ดับย้อนกลับไป

ปฏิจจนสมุปปาตน์ สามารถจัดเข้าในวงจรของวัฏฏะได้ดังนี้ อวิชชา ตัณหา อุปาทานจัดเป็นกิเลสวัฏฏ์ สังขาร และภพ เป็นกรรมวัฏฏ์ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ภพ ชาติชรามรณะ เป็นวิปากวัฏฏ์ กระบวนการดับอวิชชา เริ่มตั้งแต่ อวิชชา จนถึงชรามรณะ เป็นการเริ่มต้นดับที่อวิชชา ก่อน เมื่ออวิชชาดับไปแล้ว วิชชา (ความรู้แจ้ง) ก็เกิดขึ้นแทน วิธีดับปฏิจจนสมุปปาตน์หรือปัจจยการนี้เป็นวิธีเดียวกันกับการดับตัณหาในอริยสัจ ๔ เพราะเป็นปัจจัยเกิดสืบเนื่องมาตามลำดับ เมื่อสามารถดับอวิชชาได้ มีผลให้ดับตัณหาได้ด้วย

๖.๗ คำถามท้ายบท

๑. จงบอกปฏิจจสมุปบาท ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามีเท่าไร อะไรบ้าง
๒. จงอธิบายความหมายของปฏิจจสมุปบาท ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามาโดยสังเขป
๓. จงอธิบายปฏิจจสมุปบาทกับกับรูป-นาม ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามาโดยสังเขป
๔. จงอธิบายปฏิจจสมุปบาทกับไตรลักษณ์ ที่เป็นภูมิของวิปัสสนาภาวนามาโดยสังเขป

๖.๘ เอกสารอ้างอิง

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____. อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๙.

_____. ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๙.

_____. ปกรณ์วิเสสบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๙.

ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปทุมเสสุนทร). ลักษณะที่จุดกะแห่งปรมัตถธรรม. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๕๑.

ธีรวัสส์ บำเพ็ญบุญบารมี. “หลักปฏิบัติพิจารณาปฏิบัติสมุปปาท”. โครงการธรรมศึกษาวิจัย: มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

บรรจบ บรรณรุจิ. กระบวนธรรมเพื่อความเข้าใจชีวิตปฏิบัติสมุปปาท. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๓๕.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์. พิมพ์ครั้งที่ ๑๗. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, ๒๕๕๔.

เพิ่ม รัฐไชย. “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องหลักปฏิบัติสมุปปาท”. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒.